

32. Гайстер А. Соотношение классов и групп в деревне // На аграрном фронте. – 1927. – № 10.
33. Крицман Л. О статистическом изучении классовой структуры советской деревни // На аграрном фронте. – 1927. – № 10; № 11–12.
34. Качинский В. Молодая поросль фермерства в украинской степи // Хозяйство Украины. – 1925. – № 6; Мингулин И. Пути развития частного капитала. – М., Л., 1927; Філіповський. Розвідка з організації селянського господарства на Україні / Переклад з рос. Є. Плужника). – Х.: ДВУ, 1926; Крицман Л. Пролетарская революция и деревня. – М.: Госиздат, 1929.
35. Україна: Статистичний щорічник на 1929 рік. – Х., 1929; Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Х., 1929.
36. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Х., 1929.
37. Качинский В. Молодая поросль фермерства в украинской степи // Хозяйство Украины. – 1925. – № 6.
38. Соловейчик В.М. Основные вопросы 5-летнего плана реконструкции сельского хозяйства УССР // Хозяйство Украины. – 1928. – № 10.
39. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Випуск 2. – Х., 1930.

Д.Г. Тихоненко, М.О. Горін

ІСТОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ҐРУНТІВ У ДЗЕРКАЛІ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕФОРМ

Актуалізація продовольчої, екологічної, аграрної, демографічної проблематики ставить в умовах земельної реформи в Україні завдання раціонального використання землі та підвищення родючості ґрунтів, невід'ємної частини БІОСФЕРИ, яка функціонує нині під усе зростаючим впливом людей, започаткувавши у свій час *техногенез* та формування *агросфери* у складі *антропосфери*. Екосоціально все відчутливішими стають масштабні деградаційні явища, започатковані вирубкамі лісів, степовими та лісовими пожежами (сьогодні горять заплавні торф'яники), оранкою схилів, запрудами річок, ненормованим випасом худоби та іншими хижачькими стосовно ґрунтово-ценотичних компонентів ландшафтів акціями. До нинішніх 1,5 млрд га рослинницького цеху приплюсовується така ж площа спустошених за всю історію *планетарного землеробства* земель, через що різко зменшилася чисельність більшості диких видів тварин і рослин, скоротилися площі природних екосистем, повністю зникли цілині степи (збереглася єдина в Європі латка в 200 га класичних лучних степів під Лебедином). Парадоксально, але у багатьох економічно відсталих країнах землеробство не є екоцидним [1-9].

Тут є над чим замислитися, що й роблять не вперше автори аналізом історії адаптування землероба до залежності ґрунтової родючості та потенційної врожайності від агротехнологій, економічних стимулів, екологічних та інших важливих імперативів [10-20]. Потреба врахування історичного досвіду вирішення продовольчої проблеми землеробсько-козацьким етносом на багатих чорнозем в умовах ризикованого землеробства, опанування методологією наповнення світової скарбниці такими звичними для українських селян

словами, як чорнозем, підзол, солонець у латинській транскрипції, загалом накопичення знань про ґрунт як найважливіше з біосферних утворень та основний засіб виробництва в народному (передусім сільському, де він є незамінним) господарстві стає усе більш нагальною. Україна, тривалий час перебуваючи в Російській, Австро-Угорській імперіях та Польщі, не фіксувала історії розвитку ґрунтознавства на рідних теренах, отже, ця сторінка залишається все ще не з'ясованою в освітянських програмах.

Дотримуючись умовного поділу історичного розвитку світового ґрунтознавства на етапи в рамках додокучаєвського, докучаєвського та післядокучаєвського періодів [21, 22], характерних і для України, автори у своїх розвідках роблять спроби синхронізувати їх, окрім беззаперечної ролі видатних науковців, передусім із загальновізнаними історичними подіями, такими, як політичні реформи (земельні, аграрні тощо), соціально-економічні стимули, фінансовий та інший підтекст тощо.

Проблема дефіциту родючих ґрунтів та продовольства занурюється у сиву глибочинь тисячоліть практичного землеробства разом з вкоріненими там же витокami знань про ґрунти. У додокучаєвський період, ще в енеоліті, було закладено той міцний фундамент, на якому сформувалося у кінці позаминулого століття наукове ґрунтознавство, яке до цього було де-факто *землезнавством*. Вирощуючи 10 (а то й 100) тис. років культурні рослини, люди з давніх часів помітили незамінну роль ґрунту у цьому процесі, а отже, і в їхньому житті. Надбанням же наукової думки ця роль стала лише в епоху еллінів і дещо раніше в Індії та Китаї. Започатковане в суворих умовах гір з їх строкатим фіторозмаїттям, рільництво перетворилося у значно сприятливіших для цього заплавно-долинних ландшафтах Месопотамії та Єгипту з культового дійства на планетарний промисел, який далеко потіснив рибальство, мисливство, збирання ягід, грибів та кочове скотарство. Повенево-річкові води Нілу регулярно приносили навесні багатий поживними речовинами мулистий алювій, запліднюючи, згідно з міфом, богиню родючості Ізиду, яка народжувала восени ясні урожаї Єгипту, який не випадково називають дарунком Нілу (джерела першого в історії зрошуваного землеробства). Аналогічно господарювали халдеї та шумери, осушивши та розоравши у Дворіччі плавні Тигра та Євфрату, запровадивши у такий спосіб меліорацію – найдавнішу зі свідомих дій Соціуму на природу, що беззаперечно сприяла тоді окультурюванню екологічної обстановки у вкрай несприятливому для людей через дефіцит питної води, малярію та інші хвороби регіоні. Тоді ж з'явилися й перші (екологічні) оцінки якості ґрунтів – легкі, важкі (для обробітку), добрі або не зовсім (за врожаєм) тощо.

Сільгоспвикористання заплавлених земель Нілу не припинилося й до нині, бо 96 % території Єгипту – це пустелі й гори. Тисячоліттями тривало й культурне господарювання у Месопотамії, не спричиняючи екоцидної деградації ґрунтів, слугуючи взірцем тривалого окультурюючого впливу людей на ґрунти в процесі культивування корисних рослин. Показово, що впродовж тисячоліть від зорі рільництва інтенсивно використовувалися не ґрунти, а їх *анормальні* (В.В. Докучаєв) деривати і навіть *породи*, екологічною рисою яких було нарощування родючого профілю

доверху за рахунок нових порцій дрібнозему, омолоджуючого алювіальні ґрунти Нілу, Тигру, Євфрату, заплави Янцзи, Хуанхе, Інду, нашого Дніпра та інших річок, що подарували світу великі цивілізації, а з ними й сучасний “цивілізаційний колапс”.

Тисячолітнє розповзання *рослинництва* планетою помарковане слідами варварства у вигляді вирубаних та випалених лісів, особливо на території Греції, Італії, де землеробство заявило про себе у 2–3 тис. до н.е. Попелом поселенці удобрювали ґрунти, отримуючи у перші роки добрі врожаї, а після цього приступали до освоєння нових земель, вільні масиви яких неодмінно стимулювали екоцидність землеробства. Останнім прикладом негативного впливу антропогенезу на природні ландшафти стало освоєння Америки, що закінчилося буревіями, темнобурий пил від яких досягав середини Атлантики, та розорювання останнього острова цілинних степів Євразії в СРСР в 50-ті роки минулого століття, коли пиліві бурі також охопили практично увесь масив піднятої щилини.

Так у БІОСФЕРІ сформувалися сільгоспугіддя та інші якісно нові екосистеми у складі *антропосфери*, яка сьогодні фактично охопила своєю техноагрохемогенною діяльністю усю біосферу, спонукаючи наукову думку моніторити негативні наслідки все зростаючого впливу *людської спільноти* на тендітну, як виявилось, *природу* нашої планети, передусім на ґрунти з їх біосферно важливими екофункціями. Показово, що в Україні їх окультурювання в моделі ефективного землекористування традиційно оцінюється як один з небагатьох перспективних напрямів екологічно орієнтованого господарювання, зважаючи на те, що земля, згідно з Конституцією України та Земельним кодексом, доступна для швидкого рентабельного освоєння. Однак оптимізм згасає на тлі деградаційного зниження родючості ґрунтів.

Історія світового землеробства переконає, що рівень родючості ґрунтів та урожайності вирощуваних сільгоспкультур тісно пов'язаний із окультурюючим впливом добрив. Так, за 1975–85 рр., коли істотно збільшилися обсяги їх виробництва, врожайність зернових культур, а з нею і світові збори зерна, зросли на 30 %. Вплив добрив може бути й сильнішим. Так, у забезпеченому вологою Поліссі, з малородючими від природи кислими ґрунтами вони забезпечують (на тлі вапнування) до 80 % приросту врожаю зернових культур. Нині приблизно 25 % усього продовольства на планеті отримують саме завдяки удобренню ґрунтів, щороку вносячи на 1,2 млрд га світової ріллі близько 60 млн т (50 кг/га) поживних речовин, переважно азоту (значна частина добрив виробляється на українських хімічних заводах, екоенергетично далеко не бездоганих). Проте в багатьох країнах вносять не більше 10 кг/га поживних речовин. В останні роки це стосується й України, яка ще 20 років назад була світовим рекордсменом: у 1985 р. тут було внесено 130 кг/га NPK, а в 1990 р. вироблено 1 т зерна на душу населення. Нинішні збори врожаю зменшилися до мінімуму, часом катастрофічного (сезон 2002–2003 рр.). І це при тому, що потенційна врожайність зернових культур може перевищувати 20 т/га (10 т/га для України), а реальними врожаєм можна вважати 60–80 % від потенційно можливих. Затрати в 1 дол. на застосування

мінеральних добрив окупаються в середньому додатковими 2,2 дол. від приростів фітопродукції. Тому програми раціонального землекористування набувають завершеності лише тоді, коли до них закладено мінімум 15 % (від сумарних затрат рослинництва) затрат на агрохімічне окультурювання та підвищення родючості ґрунтів, оцінки (бонітети) яких при цьому значно зростають.

У Західній Європі інтерес до таких оцінок посилювався із середини XVII, а ще більше у XVIII ст., з бурхливим розвитком промисловості у містах та прогресуючим поглинанням продовольчих і сировинних товарів, що й актуалізувало проблему підвищення родючості ґрунтів. Уільям Петті в 1652 р., за завданням О. Кромвеля провів облік і картографування земель Ірландії, сформулював знаменитий афоризм: “Праця – батько багатства, земля – його мати”, возвеличив ідеєю вартісної оцінки ґрунту, зіставленої з працею землероба. А. Сміт, досліджуючи природу та причину багатства народів, узаконив поряд з працею економічну роль *зростаючої родючості* ґрунтів. А. Тюрго визнав землеробство істинним першоджерелом багатства людини, пов'язав земельну ренту (нетрудовий прибуток) виключно з родючістю ґрунту і вперше сформулював закон *зниження родючості* ґрунтів. Це надихнуло англійського економіста Т.Р. Мальтуса канонізувати постулат про абсолютний надлишок людей як причину їх злиденного існування, чим було започатковано дискусію, що триває до наших днів (прогнози Римського клубу, застереження Т. Мальцева про хитку суперечливу єдність падіння та зростання ґрунтової родючості, запитання “чи затісний світ?” тощо).

Ю. Лібіх (1842 р.) виклав сучасну теорію *мінерального живлення рослин* і запровадив в агрономічну практику внесення *фосфорних* і *калійних* добрив для підвищення врожайності вирощуваних культур (внесення *азоту* він ігнорував). Так виникла *агрокультурхімія*, яка вважала ґрунт інертним субстратом, обмеженим орним шаром. Екологічні закони Ю. Лібіха (мінімуму, оптимуму тощо) підштовхнули Лооза побудувати в Англії перший суперфосфатний завод та заснувати Ротамстедську дослідну станцію з вивчення ефективності добрив у польових умовах, де й було помічено зниження урожайності на удобрюваних штучними солями варіантах. Причиною несподівано виявився **ґрунт**, передусім його “неприємні властивості” (В.Р. Вільямс), не помічені *агрогеологами* та *агрокультурхіміками*, які вивчали ґрунт як землісту сумішку геологічних порід, не допускаючи й думки про його природну самостійність.

Ґрунт вкотре привернув увагу науковців, цього разу в Росії, де його дослідження завжди знаходило підтримку державників ще з часів Київської Русі. Цінні знання про ґрунти й рослинність, зібрані в епоху Ярослава Мудрого, з її високою землеробською культурою, облік земель для оподаткування та військової повинності, мають скіфсько-трипільське походження. Описи монастирських і церковних земельних наділів (IX–XI ст.) вміщували спрощений (без назви ґрунту) якісний облік земель.

Злет наукової думки у Російській імперії, до складу якої входила в той час Україна, синхронізується з фундацією у XVIII ст. Академії наук у Санкт-

Петербурзі, університетів у Москві, Харкові, Києві, Одесі та заснуванням Вільного економічного товариства. Ця епоха залишила історії яскраві агрономічні рекомендації І.І. Комова, М.І. Афоніна, А.Т. Болотова, В.Н. Татищева та інших агрономів щодо удобрення ґрунтів попелом, гіпсом, вапном, гноєм та перші наукові гіпотези М.В. Ломоносова щодо походження чорноземів та інших ґрунтів.

Поставши на міцному фундаменті прадавніх уявлень про родючий шар, *землезнавство* стверділося у XII-XVI ст. "Письмальними книгами" у молодій Московській державі. Заведений на їх основі "Земельний кадастр" зареєстрував кількість та якість різних земель, подушний податок Петра I ініціював їх облік у межових книгах, а податок із землі (1837 р.) посилив інтерес до її якості. Різноманітні землі почали позначати на картах кадастрові загоны, роботу яких високо оцінив В.В. Докучаєв, підключений до складання ґрунтових карт географом В.І. Чаславським. Рукописний варіант однієї з таких карт експонували на виставці у Відні, а в 1879 р., уже за інших економічних умов, видали з легендою В.В. Докучаєва.

Дослідження ґрунтів періоду реформ XIX-XX ст. синхронізується винятково з *докучаєвським* періодом, який почався після ліквідації *кріпосного права* (1861 р.) та загостренням далеко не екологічного інтересу до агропромислових властивостей „пшеничних” чорноземів Росії. *Вільне економічне товариство фінансово підтримало* програму вивчення та картографування кращих для пшениці земель. Ними виявилися зосереджені на українських теренах найродючіші у світі чорноземи, де й вирішувалося головне завдання російського землеробства – збільшення виробництва пшениці на експорт. Історична місія їх дослідження випала на долю В.В. Докучаєва (1846-1903), наукова діяльність якого збіглася з *капіталізацією* сільського господарства тодішнього міжнародного лідера в експорті товарного зерна. Цим та *аграрною реформою 1861 р.* пояснюється зацікавленість нових земських інституцій у вивченні ґрунтів зернових регіонів Російської імперії, де й почала працювати у 1876 р. очолена В.В. Докучаєвим спеціальна комісія. Її результатом стала монографія "Русский чернозём" (1883), автор якої багато мандрував степами України, а у 1888-1889 рр. детально обстежив та закартографував ґрунти Полтавської губернії, написав 16 томів пояснювального тексту, наукова значимість якого тепер, коли повністю розорано степи і навіть осушено степові болота, лише зростає [23, 24].

В.В. Докучаєв розкрив закономірності генезису (походження) чорноземів, описав їх властивості, географію, зв'язок із трав'янистою рослинністю, виклав нові погляди на природно-історичну самостійність ґрунтових тіл. Цим було відкрито принципово нову особливість ґрунту – його спеціфічний, зонально неповторний, представлений генетичними горизонтами **профіль**. Так виникло *генетичне ґрунтознавство*, наповнене зональними способами ведення сільгоспвиробництва, протидією посухам, системою протиерозійних заходів, "докучаєвськими бастионами" у вигляді відомих лісосмуг, створених на вододілах Кам'яного Степу та Донбасу. В.В. Докучаєва увічнено титулом фундатора

генетичного ґрунтознавства, наукової географії, лісової меліорації, співзасновником екології. Його ім'ям називається Харківський Національний аграрний університет, який у 2006 р. відзначає свій 190-річний ювілей.

Полтавська і Нижньгородська експедиції створили *методологічні* передумови подальшим територіальним дослідженням ґрунтів у Росії, які в період 1895-1903 рр. охопили 13, а в 1903-1914 рр. (у тому числі й під час *аграрної реформи П.А. Століпін*) – 28 губерній. Ґрунтознавець докучаєвської школи А.І. Набоких в Україні вперше дослідив ґрунт разом із його глибоким материнським підґрунтям, а його учень В.І. Крокос, продовживши цей напрям, став співзасновником палеогеографії. Паралельно і незалежно від В.В. Докучаєва ґрунт, як джерело живлення рослин, досліджував П.А. Костичев (1845-1895), засновник агробіологічного ґрунтознавства, зосередженого на підвищенні родючості ґрунтів.

М.М. Сибірцев (1860-1900) очолив першу у світі кафедру ґрунтознавства, створену за ініціативою В.В. Докучаєва у стінах Ново-Александрійського інституту лісівництва та сільського господарства (нині Харківський НАУ), видав перший підручник "Почвоведение". К.Д. Глинка (1867-1927), другий завідувач докучаєвською кафедрою, очолює у період *аграрної реформи П.А. Століпін* (1906-1912 рр.) ґрунтові експедиції Переселенського управління, написав підручник з ґрунтознавства, перекладений англійською мовою, став першим академіком-ґрунтознавцем. Його ім'я носить Воронежський агроуніверситет у Росії. К. Гедройць (1872-1932) створив фундаментальне вчення про ґрунтові колоїди та вбирну здатність ґрунту як основу їх хімічної меліорації, розробив класичні методи хімічного аналізу ґрунту. Польові дослідження проводив у Середньому Придніпров'ї (Україна). В.Р. Вільямс (1883-1939) одним із перших дослідив ґрунт як засіб сільгоспвиробництва, наділений родючістю. Її синонімом він вважав зернисту структуру – продукт дернового процесу, що проходить в орних ґрунтах під впливом травопільних сівозмі. Його концепції малого біологічного та великого геологічного кругообігів речовин, єдиного процесу ґрунтогенезу залишили яскравий слід у ґрунтознавстві, землеробстві, геоботаніці та заснованому ним лувініцтві.

О.Н. Соколовський (1886-1959), розпочавши наукову діяльність у лабораторіях В.Р. Вільямса та Д.М. Прянишнікова, приїхав із Москви до Харкова, став після Г.Г. Махова завідувачем докучаєвської кафедри ґрунтознавства (1924-1959), ректором Харківського СГІ, організатором і керівником багатьох наукових досліджень, лабораторій та дослідних установ, опублікував "Курс сільськогосподарського ґрунтознавства" (1935, 1954, 1956 рр.). Національний науковий центр ПА УААН носить його ім'я, його учнями та послідовниками є випускники Уманського СГІ О.М. Грінченко (теорія та практика окультурювання ґрунтів), Г.С. Гринь, Н.Б. Вернандер, О.М. Можейко, М.К. Крупський, Г.А. Самбур, А.Ф. Яровенко, Н.Д. Дубовська та ін.

Г.М. Висоцький, учень В.В. Докучаєва, чиє ім'я носить УкрНДІ лісівництва та агролісомеліорації (Харків), енциклопедист у ґрунтознавстві, геоботаніці, лісознавстві, агролісомеліорації, завідував кафедрою

лісівництва Харківського СГІ, продовжив і поглибив справу степового лісонасадження.

В.І. Вернадський, перший Президент Української Академії наук, започаткував десятичлених нових наук про Землю, у тому числі біогеохімію та біосферологію. Розпочавши шлях до науки в експедиціях В.В. Докучаєва, він обґрунтував космічний погляд на ґрунт як біосферний (біогеохімічний) феномен, урівняв масштабність антропогенезу з геодинамічною діяльністю, сформулював ідею *ноосферного* майбуття Соціуму.

Територіальні дослідження ґрунтів у Радянській Україні в 20-30-ті рр. XX ст. пов'язані із замовчуваним донедавна ім'ям Г.Г. Махова [25], який поєднав докучаєвську традицію польового обстеження ґрунтів з оригінальною програмою зональної „агроінвентаризації” земель, стверджену у книзі „Ґрунти України”. Повоєнне відродження ініціювало дослідження ґрунтів Півдня України, де планувалося будівництво Каховської та інших іригаційних систем, у тому числі й на території майбутніх Каховського водосховища та Південнокримського каналу. Було складено карту ґрунтів Криму, поновлено вивчення ґрунтів Рівненської, Волинської, Тернопільської, Івано-Франківської, Дрогобицької, Закарпатської, Чернігівської, Львівської, Ворошиловградської (Луганської), Херсонської областей, а складені при цьому середньомасштабні карти ґрунтів лягли в основу програм раціонального використання земель на тривалу перспективу. Обстеження ґрунтів України логічно вписувалися у масштабні програми з видання в СРСР ґрунтових карт усіх радянських республік.

На такій історико-методологічній основі в Україні були здійснені перші у світі великомасштабні дослідження ґрунтів (1957-1961 рр.), які охопили понад 45 млн га території тодішніх колгоспів і радгоспів. Представники сформованої у той період *харківської школи* залишають усе помітніший слід у розвитку ґрунтознавства багатьох країн на різних континентах, а матеріали тих ґрунтових обстежень стали основним інформаційним блоком державної бази даних про ґрунти. Їх узагальнення на новій інфонологічній (геоінформаційній технології, дистанційне зондування Землі тощо) основі продовжується дотепер, синхронізувавшись з видачею Державних актів на володіння землею в умовах земельної реформи в Україні. Експедиційні роботи того періоду ініціювали подальший пошук колишніми учасниками експедицій та їх послідовниками екологічно орієнтованих моделей окультурювання та підвищення родючості ґрунтів.

Методологічні засади ґрунтових досліджень історично вибудовуються з огляду на граничну ускладненість, мозаїчність та еколого-еволюційну мінливість ґрунтових компонентів природно-антропогенних екосистем. Перед ґрунтознавством несподівано постала дилема вивчення кругообігу всіх активізованих техногенезом хімічних елементів. Через це воно, як і інші науки про Землю та її мешканців, змушене залучати до свого пошукового арсеналу методичний інструментарій багатьох суміжних галузей знань, вмонтовуючи їх у неповторний пакет докучаєвських засобів вивчення четвертого царства природи, з якого нині витісняються експліцитні правила вирішення глобальних проблем підвищення родючості ґрунтів, їх екологічно орієнтованого окультурювання та інших гострих колізій [26-29].

Методологія ґрунтознавства, базуючись на природничо-історичному підході В.В. Докучаєва та відкритих В.І. Вернадським біосферних аспектах ролі ґрунту, вказує на необачливість господарських потуг людей, які ігнорують екологічні імперативи. Від цього погіршення екологічного стану довкілля випереджає вивчення його причин, спонукаючи усвідомити, що біосфера, зорієнтована на збереження ґрунтово-екологічного біорозмаїття всупереч головному завданню сільськогосподарського використання ґрунтів, альтернативно націлена на максимальне продукування біомаси. Так, кінцева мета ґрунтознавства і споріднених з ним наук геоекологічного циклу сфокусувалася в терміні *БІОСФЕРА*, вичерпне уявлення про яку не можна скласти поза синтезуючим зусиллям мислення.

У кризових ґрунтово-екологічних ситуаціях, притаманних практично всій території України, *історія ґрунтознавства* вказує **методологічно** (стратегічно) та **світоглядно** вивірені шляхи виходу на принципово нові обрії *біосфероцентричних* систем ландшафтно-адаптивного, екологічно орієнтованого користування чи володіння землею, допомагаючи отримати знання про ґрунти, конче потрібні для впровадження національних програм не лише з реформування земельних відносин, а й *з екологізації агросфери* як цілісного утворення.

Цим неминуче зміцнюється престиж екоетичного погляду на землю не стільки як на основний незамінний засіб виробництва у сільському господарстві, а як на біосферно значуще “четверте царство природи”, яке в українській етнокультурі завжди мало статус “Землі-Матінки” – вчительки людей і екзистенції у жорсткому ландшафтно-біокліматичному довкіллі. Останнє значно погіршилося з другої половини XX ст., зокрема в Чорнобильській зоні, регіонах інтенсивної ерозії, підтоплення, технохемогенного забруднення, оскільки було забуто, що цілісність техносистем конструктогенна, а природних екосистем суттєво інша, більш утаємничена – біоорганогенна.

Тому є всі підстави вважати сценарієм майбутньої екобезпечної коеволюції біосфери з агросферою у складі антропосфери цілком можливий перехід *техносфери* в *ноосферу*, ініційований мудрими знаннями українців та традиційно запитаною тут *економікою знань*. Це й надає реальний шанс наблизитися до таких модельних параметрів ноосфери, як, наприклад, сталий розвиток енергетично завжди залежних культурних агроєкосистем. Природа й **історія** не позбавляють Україну унікальної можливості реалізувати біосфероцентричну адаптивно-ландшафтну стратегію як сучасну (ноосферну) парадигму мудрого визначення шляхів формування біологічно повноцінного продовольчо-сировинного фонду та екологічно комфортних умов для людини, що приречена на постійний пошук конкретних прийомів гармонізації своїх інтересів із законами Природи.

Підсумовуючи викладене, зауважимо, що захоплююча, ще не завершена *історія ґрунтознавства* методологічно орієнтує аграріїв на опанування біосферної стратегії, яка має бути модельною і для окультурювання ґрунтів та екоетичного використання багатств Матері-Землі за сучасних реалій поліваріантного ринкового

господарювання відтепер на власних земельних наділах.

1. Ленькова А. Оскальпированная Земля. – М., 1971.
2. Ковда В.А. Биосфера, тенденции её изменения и проблемы продовольствия // Почвоведение. – 1978. – № 5.
3. Розов Н.Н., Мельников Л.А., Строганова М.Н. Оценка мировых земельных ресурсов и возможностей расширения земледелия в связи с разработкой моделей и стратегий глобального развития // Природные ресурсы и окружающая среда. – Вып.2. – М., 1978.
4. Споры о будущем: Окружающая среда. – М., 1983.
5. Глазовская М.А., Солнцева Н.П., Геннадиев А.Н. Техногенез: формы проявления // Успехи почвоведения. – М., 1986.
6. Круть И.В., Забелин И.М. Очерки истории представлений о взаимоотношении природы и общества – М., 1988.
7. Карпачевский Л.О. Актуальные проблемы биосферы и техносферы в условиях земельной реформы // Вісник ХДАУ. – 1999. – № 5.
8. Кисельов М.М., Канак Ф.М. Національне буття серед екологічних реалій. – К., 2000.
9. Созінов О.О., Бурда Р.І., Тараріко Ю.А. та ін. Агросфера як провідний фактор сталого розвитку України // Вісник аграрної науки. – 2004. – № 10.
10. Тихоненко Д.Г., Горін М.О. Повернення забутих імен (роздуми на історичні теми в ґрунтознавстві) // Агрохімія і ґрунтознавство: Спец. випуск до V з'їзду УТГА (Рівне). – Ч. 2. – Харків, 1998.
11. Тихоненко Д.Г. Ноосферологія – наука про виживання та майбутнє людства // Вісник ХНАУ. – № 1. – Харків, 1999.
12. Історія ґрунтово-картографічних робіт // Картографія ґрунтів / Укл. М.О. Горін. – Харків, 2001.
13. Горін М.О. Класична та екоетична парадигма в ґрунтознавстві через 100 років після В.Докучаєва // Перший національний конгрес з біоетики: Тези доп. – К., 2001.
14. Тихоненко Д.Г., Горін М.О., Канаши О.П. та ін. Історія ґрунтово-картографічних досліджень в Україні // Вісник ХДАУ. – № 3. – Харків, 2001.
15. Тихоненко Д.Г., Горін М.О., Величко Л.Л. та ін. Методологія пошуку стратегій землекористування при дослідженні педогенезу та окультурюванні // Агрохімія і ґрунтознавство / Спецвипуск до VI з'їзду УТГА (Умань). – Кн. 1. – Харків, 2002.
16. Тихоненко Д.Г., Горін М.О., Канаши О.П. Карти ґрунтів України в історичній ретроспективі // Матер. Міжнар. конф. до 120-річчя географії у Львів. ун-ті. – Львів, 2003.
17. Тихоненко Д.Г., Горін М.О. Історико-термінологічний погляд на класичну спадщину (інформаційне осмислення фундаментальних категорій ґрунтознавства та суміжних наук – до 120-х роковин “Русского чернозёма” та експедиції В.В. Докучаєва): Повідомлення I // Вісник ХНАУ. – № 1. – Харків, 2003.
18. Горін М.О. На перехрестях агрономії, геології, географії (120 років “Русскому чернозёму”, 110 – першій кафедрі ґрунтознавства) // Каразінські природознавчі студії // Матер. Міжнародн. наук. конф., 14-16 червня 2004 р. – Харків, 2004.
19. Горін М.О. Передмова (Культурний ґрунтогенез і ноосферна перспектива інформаційного суспільства: пам'яті корифеїв – до 100-річчя від дня народження О.М. Грінченка, Г.С. Гриня, М.К. Крупського) // Вісник ХНАУ. – № 6. – Харків – 2004.
20. Тихоненко Д.Г., Горін М.О. Історико-термінологічні нариси з ґрунтознавства (Повідомлення 2) // Вісник ХНАУ. – № 1. – Харків – 2005.
21. Ковда В.А. Основы учения о почвах: В 2 кн. – М., 1973.
22. Крупеников И.А. История почвоведения. – М., 1991.
23. Докучаев В.В. Русский чернозем // Отчёт Вольному эконом. обществу. – С.Пб., 1883; Избр. соч. – Т. 1. – М., 1948.
24. Вергунов В. Наукова спадщина професора Г.Г. Махова – повернення із забуття // Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту. – Вип. 3. – Тернопіль, 2003.
25. Русский чернозём – 100 лет после Докучаева. – М., 1983.
26. Перельман А.И. Изучая геохимию (о методологии науки). – М., 1987.
27. Стасьев Г.Я. Почвоведение в системе биосферного естествознания (философско-мировозренческий анализ). – Кишинев, 1992.
28. Історія та методологія ґрунтознавства // ґрунтознавство / Ред. Д.Г. Тихоненко. – К., 2005.
29. Вернадский В.И. Несколько слов о ноосфере // Успехи современной биологии. – Вып. 2. – Б.м., 1944.

Ю. В. Овсінський

КНИГИ ГОСПОДАРЬСКИХ ИНСТРУКЦИЙ МАГНАТЕРИИ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ 30-70-х РОКОВ XVIII ст.: ДЖЕРЕЛЬНА ПРИДАТНІСТЬ ТА ВЕРИФІКАТИВНА СПРОМОЖНІСТЬ

Поодинокі господарські інструкції, подані у письмовій формі, відомі на території Європи ще з раннього середньовіччя [1, XII, XVII], але до початку XVIII ст. вони не мали масового характеру. Лише з 20–30-х років цього століття чимраз частіше великоземельні власники та їхня адміністрація почали послуговуватися такого типу розпорядженнями [2, XV].

Явище це було більш поширене в східних воєводствах (українських землях) Речі Посполитої, оскільки саме тут знаходилися найбільші латифундії. На етнічних польських землях (наприклад, у Великопольщі) писані магнатські інструкції у великій кількості з'являються дещо пізніше – лише на початку XIX ст. [3, 49]. Однак політичні зміни (внаслідок розподілів Речі Посполитої 1772, 1793, 1795 рр.) призвели до зміни господарської ситуації в краї [4, 85] і вже до середини XIX ст. такого типу інструкції втратили своє первісне значення.

За умов значної розпорошеності магнатських маєтностей поставала нагальна необхідність централізовано ними управляти, здійснювати контроль за діяльністю тамтешньої, призначеної власниками адміністрації [5, 198-199], за надходженням та витратою доходів у маєтках, за виконанням підданим населенням повинностей.

У зв'язку з цим практикувалося ведення книг розпоряджень (меморіалів*), куди заносилися настанови–інструкції власників адміністрації їхніх маєтків. Здебільшого кожна сторінка у цих книгах була розбита на дві колонки: ліва – ширша (приблизно 2/3 площі аркуша) призначалася для вписування пунктів розпоряджень, права – для звітування відповідального за виконання цих пунктів. “Вписи” до книг здійснювалися в хронологічній послідовності, із зазначенням дати й часто місяця здійснення запису [6, 58].

Розпорядження в основному торкалися різноманітних питань фільваркового виробництва – обробітку землі, тваринництва, промислів та ремесел, будівництва, обліку доходів і витрат, організації